

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/69-73>

Shohista Atajonova

Urganch Devlet Pedagoji Enstitüsü

Doktora adayı

<https://orcid.org/0009-0002-0758-6377>

nodirbekzaripboyev392@gmail.com

Özbek ve Türk halk atasözlerinin biçimsel özellikleri hakkında

Özet

Türk halkları tarih boyunca yan yana yaşamışlardır. Bu nedenle, yaşam biçimleri, gelenek ve görenekleri, tören ve alışkanlıklarında bir uyum vardır. Ayrıca, onların sanatsal düşünce yapıları, edebiyatı ve sanatında da ortak özellikler gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, türk halklarının sözlü edebiyatındaki benzerliklerin temel nedeni, akraba halklar olmalarıdır. Bu makalede, türk halklarına ait özbek ve türk halklarının folklor eserleri, özellikle atasözleri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel özellikleri folklorbilim bakış açısıyla analiz edilmiştir. Araştırmada, atasözlerinin düz yazı ve şiirsel biçimlerde ifade edildiği, ritim ve mantıksal bütünlük açısından özellikleri ele alınmıştır. Araştırmanın temel amacı, özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel özelliklerini inceleyerek, türk halklarının sözlü edebiyatındaki kültürel yakınlığı ortaya koymaktır. Makalede, özbek ve türk halk atasözlerinden örnekler verilmiş, iki halkın atasözlerinin yapısının ortak türk sözlü edebiyatı gelenekleriyle bağlantılı olduğu ve konusal olarak benzerlik taşıdığı gösterilmiştir. Ayrıca, her iki halkın atasözlerine özgü ahenk ve özlülüğün, bunların hafızada kolayca yer etmesini sağladığı vurgulanmıştır. Sonuçlar, atasözlerinin sadece ahlaki, sosyal ve manevi değerleri aktarmada değil, aynı zamanda estetik etkiyi artırmada ve insan duygularını ifade etmede de önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, atasözlerinin biçimi ve içeriği, halkların kültürü ve dil özelliklerini yansıtarak, ortak kültürel kökenleri ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Folklor, Biçimsel özellik, Düz yazı atasözü, Şiirsel atasözü, Ritim, Estetik değer, Karşılaştırmalı analiz

Shohista Atajonova

Urgench State Pedagogical Institute

PhD Candidate

<https://orcid.org/0009-0002-0758-6377>

nodirbekzaripboyev392@gmail.com

On the Structural Features of Uzbek and Turkish Proverbs

Abstract

Turkic peoples have historically lived side by side, which has led to a notable harmony in their lifestyles, customs, rituals, and traditions. Similarly, their artistic thinking, literature, and arts exhibit common features. Therefore, the similarities observed in the oral literature of turkic peoples are largely due to their shared ethnic and cultural heritage. This article comparatively examines the folklore of uzbek and turkish peoples, with a particular focus on proverbs. The formal characteristics of uzbek and turkish proverbs are analyzed from a folkloristic perspective. The study highlights that proverbs are expressed in both prose and poetic forms, emphasizing their rhythm and logical coherence. The main objective of the research is to reveal the cultural closeness of turkic peoples' oral literature through the study of the formal features of uzbek and turkish proverbs. Examples from both uzbek and turkish proverbs demonstrate that their structures are connected to broader turkic oral traditions and share thematic similarities. Moreover, the melodiousness and conciseness typical of proverbs make them easy to remember. The results indicate that proverbs not only convey moral,

social, and spiritual values but also enhance artistic expression and convey human emotions. Furthermore, the form and content of proverbs reflect the cultural and linguistic characteristics of the peoples, revealing shared cultural roots.

Keywords: *Folklore, Formal features, Prose proverb, Poetic proverb, Rhythm, Artistic quality, Comparative analysis*

Giriş

Türk halkları tarih boyunca birbirine kardeş halklar olduğu için, onların gelenekleri, kültürleri ve özellikle folkloru da bir-birine benzemektedir. Türk halkları, yaşam deneyimlerini folklor aracılığıyla, özellikle de folklor türlerinden biri olan atasözleri aracılığıyla nesillere aktarmaktadır. Atasözleri, folklorun en özlü türlerinden biri olup, en kısa biçimde en derin anlamı taşımasıyla karakterizedir. Atasözleri halk edebiyatının en basit türü olmakla birlikte, aynı zamanda en karmaşık olgularından biri olarak kabul edilir. Bu karmaşık olguda halkın yüzyıllara dayanan manevi kültürü, yüksek sanatsal yeteneği, ahlaki ve estetik görüşleri yansır. Nitekim, “Halkların yüzyıllar boyunca biriktirdiği deneyimlerini, değerlerini ve düşünsel bakış açılarını atasözleri aracılığıyla görürüz” (Artun Erman, 2014, s. 142).

Araştırma

Folklorun kendine özgü türlerinden biri olan atasözlerini karşılaştırmalı olarak incelemek, halklar arasındaki kültürel ilişkileri güçlendirmede önemli bir araçtır. Örneğin, özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel açıdan araştırılması günümüzde güncel ve önemli görevlerden biridir. Bu iki halkın atasözlerinin yapısı, onların düşünsel ve sanatsal özelliklerini ortaya koyar ve canlılıklarını sürdürmelerini sağlar.

Paremiologlar uzun zamandır atasözlerinin yapısına dikkat etmektedir. Bu bağlamda, Rus bilim insanı G.L.Permakov, atasözlerinin biçimsel özelliklerini şöyle tanımlar: “Bir yandan, atasözü dilbilimsel açıdan yapılandırılmıştır; diğer yandan, içindeki hüküm ve sonuçlar mantıksal temele dayanır; üçüncü olarak, atasözü sanatsal açıdan çarpıcı bir ifade gücüne sahiptir. Bu nedenle atasözleri, dilbilimcilerin, folklor araştırmacılarının ve filozof-mantıkçıların ilgisini çeker” (Permakov, 1970, s. 8).

Bilindiği gibi, halk atasözleri, düşünceleri sanatsal bir ifade biçiminde sunma şekline göre düzyazı veya şiirsel biçimde olabilir.

Halk atasözlerinin biçimsel yapısı hakkında folklor araştırmacısı B.Sovatov’un değerli görüşleri mevcuttur. Kendi çalışmalarında, atasözlerinin hem düzyazı hem de şiirsel yapıya sahip olduğunu örneklerle açıklamıştır (Sovatov, 1992, s. 41).

Atasözleri, halkın yüzyıllara dayanan yaşam deneyimleri üzerine şekillenmiş öğüt niteliğindeki düşüncelerdir. Nitekim, bu düşünceler genellikle düzyazı biçiminde ifade edilir. Ancak öğüt verici, nasihat niteliğindeki düşüncelerin akılda kalmasını kolaylaştırmak amacıyla düzyazı biçimi belirli bir ritme sokulur. Örneğin, “Yolg‘izga yo‘l uzoq” (Yalnızca yol uzun) atasözünü ele alalım. Bu atasözünün anlamı, yalnız bir kişi ne kadar yol kat etse de, ne kadar çaba sarf etse de yolun hep uzun görüneceğidir. Hatta kısa yollar bile zahmetli gelir. Bu nedenle, atasözündeki öğüt niteliğindeki fikir basit bir cümleyle ifade edilmiştir. Eğer bu atasözünü sıradan düzyazı biçiminde söyleyecek olsaydık, “Yalnız kişi için yol uzun olur” şeklinde ifade edilirdi. Ancak bu ifade, atasözü türü için gerekli olan özlü ve sıkı anlatım niteliğine sahip değildir. Bu sebeple düz yazı biçimindeki atasözleri de ritmik kalıplara sokulur.

Benzer atasözleri halkımızın konuşmasında oldukça yaygındır:

“Birlashgan yovni qaytarar”

(Birleşen düşmanı yener) (Shomaqsudov, 2001, s. 44);

“Ahd qilgan baxt topar”

(Söz verdiği mutluluğu bulur) (Mirzayev, 2005, s. 12);

“Yovdan yaxshilik chiqmas”

(Düşmandan hayır gelmez) (Shomaqsudov, 2001, s. 95);

“Yalqovlik – oxiri xo‘rlik”

(Tembellik – sonu aşağılanmadır) (Mirzayev, 2005, s. 19).

Türk halk atasözlerinde de bu tür örnekler oldukça fazladır:

“Ava giden avlanır” (Aksoy, 1988, s. 165). Bu atasözünden, “Başkasına öğüt vermek isteyen kişi, mutlaka kendi öğüdünü yer” anlamı çıkarılmaktadır.

“Devletlinin gözü perdeli olur” (Aksoy, 1988, s. 240). Bu atasözünde, “Maddi durumu iyi olan kişi, fakirlerin ve muhtaçların durumunu anlamaz” anlamı ifade edilmiştir.

Veya:

“Dilencinin torbası dolmaz” (Aksoy, 1988, s. 242);

“Herkes bildiğini okur” (Pala, 1999, s. 146);

“Laf lafı açar” (Pala, 1999, s. 217).

Hayatın gereklilikleri ve ihtiyaçları, pek çok halk atasözünün şiirsel bir biçimde ifade edilmesine neden olmuştur. Örneklerden anlaşılacağı üzere, ritim ve ton açısından bir-birine uygun iki bağımsız mısranın yan yana getirilmesi, kendiliğinden şiirsel bir atasözü oluşturur. Bu tür şiirsel biçimdeki atasözleri, kelimelerle ustaca oynayan atalarımız

tarafından yaratılmıştır. Çünkü bağımsız anlam taşıyan cümleleri ritim ve kafiyeyle uygun hale getirmek, her kişinin kolayca yapabileceği bir iş değildir.

Bu noktada belirtmek gerekir ki, özbek ve türk halk sözlü edebiyatındaki iki ve çok bileşenli atasözlerinin çoğunluğu şiirsel bir biçime sahiptir:

“To‘qlık nimalar dedirmas,

Ochlik nimalar yedirmas”

(Tokluk ne dedirmez, Açlık ne yedirmez) (Mirzayev, 2005, s. 214);

“Yaxshi yigit yurt tuzar,

Yomon yigit yurt buzar”

(İyi adam yurdu kurar, Kötü adam yurdu bozar) (Mirzayev, 2005, s. 7).

Görüldüğü üzere, atasözlerinin ahenk ve melodisi, şiirsel biçimde daha da artmaktadır. Ayrıca, şiirsel biçimde ifade edilen atasözlerinin kişilerin hafızasında daha iyi korunması da kolaylaşır.

Şiirsel biçimde ifade edilen atasözleri hakkında folklor bilimi uzmanı B.Soatov şöyle demektedir:

“Buna benzer halk atasözlerinin her bir dizesi başlangıçta ayrı ayrı atasözü olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü her birinde doğal olarak birbiriyle uyumlu öğüt verici anlamlar vardır” (Soatov, 1992, s. 42).

Gerçekten de,

“Har gulning o‘z isı bor,

Har elning o‘z tusi bor”

(Her gülün kendi kokusu vardır, Her halkın kendi rengi vardır) (Mirzayev, 2005, s. 7) atasözünde, ilk mısradaki “her gülün kendine özgü bir kokusu olduğu” ifade edilmektedir. İkinci mısradaki ise “her halkın, her ülkenin kendine özgü gelenekleri ve kültürü olduğu” anlamı aktarılmaktadır.

Benzer şekilde,

“O‘ylab qilingan ish bitar,

O‘ylamay qilingan ish yitar”

(Düşünülerek yapılan iş başarılı olur, Düşünülmeden yapılan iş başarısız olur) (Shomaqsudov, 2001, s. 400.) atasözünde, ilk bileşende “herhangi bir iş, düşünce ve tedbirle yapılırsa olumlu sonuç verir” anlamı, ikinci bileşende ise “düşünülmeden, planlanmadan başlatılan iş sorunlara yol açar” anlamı ifade edilmektedir.

Türk halk atasözlerinde de buna birçok örnek vermek mümkündür. Örneğin:

“Buğdayı taşlı yerden ...”

“Kızı kardeşli yerden” (Aksoy, 1988, s. 207) atasözünde, ilk kısımda “buğdayın taşlı tarlada daha verimli olması”, ikinci kısımda ise “bir kızın bir abisi veya kardeşi olması, onu her yönden koruması ve kardeşlerinin desteğiyle daha güçlü hale gelmesi” anlamı ifade edilmektedir.

Veya:

“Bir söz ara bozar,

Bir söz ara düzar” (Aksoy, 1988, s. 199).

Bu durum, birden fazla bileşeni olan atasözlerinde de görülebilir. Aşağıda bazı örnekler verilebilir:

“Hurmat qilsang, hurmat ko‘rasan,
Mehnat qilsang, davron surasan”

(Saygı gösterirsen, saygı görürsün, Çalışırsan, refah sürersin) (Mirzayev, 2005, s. 20);

“Kun qizarib botsa, qizingni uzat,
Tong qizarib otsa, tomingni tuzat”

(Gün kızarıp batarsa, kızını ver, Sabah kızarıp doğarsa, damını onar) (Mirzayev, 2005, s. 206.).

Türkçede:

“Aç ölmez, gözü kararır,

Susuz ölmez, benzi sararır” (Aksoy, 1988, s. 113);

“Anan güzel idi, hani yeri,

Baban zengin idi, hani evi” (Aksoy, 1988, s. 147).

Atasözleri, insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, sosyal hayattaki tüm değişimleri, buna ek olarak sözdeki büyüğü ve şiirdeki ritmi yansıtmaktadır.

Bu konuda G.Hoçanova şöyle der:

“Arap şiirinde atasözleri ve şiir ilişkisini inceleyen bilim insanlarının yazdıklarına göre, Arap şiirinin ortaya çıkışı ve gelişiminde atasözlerinin büyük etkisi olmuştur. Atasözleri şiire ‘temel unsur-ritim’ kazandırmış, ölçü ve kafiye doğrudan atasözlerinden alınmıştır” (Hoçanova, 2001, s. 91).

Düşünceleri özlü, sıkı, anlamlı ve etkili bir şekilde ifade etme açısından atasözleri ile şiir arasında genel bir yakınlık olduğunu görmek de zor değildir (Talabov, 1998, s. 43). Bu görüşler, her ne kadar Arap şiiri üzerine olsa da, genel olarak şiirin biçimlenmesinde atasözlerinin temel bir rol oynadığını da doğrulamaktadır. Çünkü atasözlerinde hafızada kolayca kalabilen sembol ve mecazlara rastlanır. Bu da şiir için temel erdemlerden biri olarak kabul edilir.

Sonuç

Türk halklarının eğitim ve öğretim sisteminde atasözlerinin ayrı bir önemi vardır. Atasözleri, sözlü edebiyatın kendine özgü bir mirası, halk bilgeliklerinin birikimi ve sosyal-tarihî ile yaşam deneyimlerinin toplamıdır. Bu nedenle, halk atasözlerini karşılaştırmalı olarak incelemek ve gelecek kuşaklara aktarmak, günümüz kuşağının görevidir.

Özbek ve türk halk atasözlerinin biçimsel özelliklerini karşılaştırmalı olarak incelediğimizde, her iki halkın atasözü üretme geleneklerinin genel olarak ortak Türk sözlü edebiyat temellerine dayandığını vurgulamak mümkündür. Bu bağlamda, yapıları, ritmik uyumu ve sözdizimsel düzenleri açısından birçok benzerlik gözlemlenmektedir. Atasözleri genellikle iki biçimde ifade edilir: düz yazı (nesir) ve şiirsel (nazım) tarzda.

Düz yazı şeklindeki atasözleri, kısa, öz ve mantıksal olarak eksiksiz düşünceleri ifade etmesiyle öne çıkar. Şiirsel atasözleri ise kafiye, ritmik yapı ve estetik açıdan daha zengin olup, onların ahenkli yapısı halk edebiyatının poetik düşünce tarzını yansıtır.

Düz yazı atasözleri daha çok ahlaki, manevi ve sosyal içerikli düşünceleri doğrudan aktarmaya hizmet ederken, şiirsel atasözleri estetik etkiyi güçlendirme ve dinleyiciye duygusal etki sağlama aracı olarak ortaya çıkar.

Sonuç olarak, özbek ve türk atasözlerinin biçimsel analizi, onların birbirine yakınlığını, ortak kökenini ve kültürel ilişkilerini bilimsel olarak doğrulamaktadır.

Bununla birlikte, her bir halkın ulusal düşünce tarzı, dil özellikleri ve estetik gelenekleri, atasözlerinde kendine özgü biçimde ortaya çıkar. Dolayısıyla, atasözlerini biçim ve anlam açısından karşılaştırmak, yalnızca halk sözlü edebiyatının karşılaştırmalı analizine değil, aynı zamanda ortak türk kültürel mirasının genetik kökenlerini daha derinlemesine anlamaya da hizmet eder.

Kaynakça

1. Artun, E. (2014). *Türk halk edebiyatına giriş* (9th ed.). Karahan Kitabevi.
2. Permyakov, G. L. (1970). *Ot pogovorki do skazki*.
3. Soatov, B. (1992). O'zbek xalq maqollari poetikasiga doir mulohazalar. *O'zbek tili va adabiyoti*, (5–6), 41–43.
4. Talabov, E. (1998). Maqol arab she'riyatining validi. *Sharq mash'ali*, (3–4), 89–94.
5. Xo'janova, G. (2001). Maqol badiiy matn və ifoda. *O'zbek tili va adabiyoti*, (3), 42–44.
6. Shomaqsudov, Sh., & Shorahmedov, Sh. (2001). *Ma'nolar mahzani*.
7. Mirzayev, T., Musoqulov, A., & Sarimsoqov, B. (2005). *O'zbek xalq maqollari*. Sharq.
8. Mirzayev, T., Imomov, K., Sarimsoqov, B., & Safarov, O. (1990). *O'zbek xalq poetik ijodi*. O'qituvchi.
9. Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü: Atasözleri sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
10. Pala, İ. (1999). *Sözün özünden: Düünden bugüne atasözleri sözlüğü*. Deniz Yayınevi.
11. Safarov, O. (2010). *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Musiqa.
12. *O'zbek tilining izohli lug'ati* (Vol. 1). (1982).
13. Püsküllüoğlu, A. (2003). *Türk atasözleri sözlüğü*. Arkadaş Yayınevi.

Daxil oldu: 29.09.2025

Qəbul edildi: 30.11.2025